

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№39
(18924)

2017 чылдың
апрель 11
вторник

Хүннүң үнери — 05 35
Ажары — 19 28
Хүн дурту — 13 53

Садар өртээ хостуг 12+

2017 – аныяктарның бот-идепкейиниң чылы

УГУЛЗАЛЫГ, ТЫВА ХЭЭЛИГ

Айдыңның ада-иези Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксынга малчыннап чорааннар. Ол бичиизинден-не хой кадарып чораан үезинде үргүлчү-ле чазаныр бичии бижектиг, ыяштыг чоруур. Ыяштан кандыг-бир чараш чүүлдер чазап кылырынга ынак болгаш, оларын черле холдан салбас. Дуңмаларынга угулзалыг, тыва хээлиг ойнаарактары-даа чазап бээр. Школачы апаргаш, ус-шеверлер мөөрейлеринге доктаамал киржип, шаңналдыг черлерни алыр турган.

Кажан 6 класска тургаш, кухняга турар эът доораар, далган өйерлиг чыынды херекселдерни чазаш, эхкээрге, авазы дыка өөрзөн. Ооң кылган ажылдарын башкылары чеже-даа чарашсынып, эки үнелел берип турза, авазынга көргүскеш, мактатканы ооң тура-соруун улам күштелдирген. Оглуң бир дугаар белзэн Римма Хүрецовнаның кухнясында ам-даа азып каан турар.

Ол ыяштан кылыглар чазаарынга сонуургалдыг болгаш, школа дооскан соонда Кызылдың дугаары 4 училищезиниң чазаныр мергежилдиг доозуп алган. Кажан шеригден келген соонда, дооскан мергежилиниң аайы-биле «Суй-Белек» садынга каш чыл ишти чазаныкчылаан. Улуска ажылдап чораан үезинде боду хууда чазаныр цех ажыдып алырын бодап турган. 2015 чылда чоок эжиниң сүмези-биле «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелин боттандырып, хуу сайгарлыкчы болуп ажылдап эгелзэни ол.

Бодунуң сонуургаары ынак ажылын кылып тургаш, акша ажылдап алыры дээрже эң-не улуг чедиишкин. Ону кижиле бүрүзү чедип ап шыдавас. Чүгүле чуртталгадан бир-ле эки чүүлдү манап чоруур, бодунга салган сорулгазын албан чедип алып, быжыг туруштуг, эң-не шыдамык улус чедип алып. Ындыгларның бирээзинге Айдың Элбек-оолович Хертекти хамаарыштырып болур.

Амгы үеде ол бичежик чазаныр цегинде эжиктер, стол, сандай, оруннар, шкафтар, фото-чурук хоолгалары, шкатулкалар, орус, тыва аптаралар, бажың иштиниң ийиги каа-дынче үнер чадазы дээш оон-даа өске эт-сеп аймаан, дериг-херекселдерни ыяштан чазап, кылып турар. Хуу сайгарлыкчы болуп ажылдап эгелзээриниң мурнунда ыяш дилдирер 2 станок, тускай өрүм, хывыт-биле хоюглаар станок дээш чазанырынга ажыглаар янзы-бүрү херекселдерни бодунуң акшазы-биле садып алган.

Айдың Хертек Тывада сурагыг өг чазакчызы, ус-шевер Артем Салчактың дагдыныкчызы болуп, тыва өглер база чазап кылып турар. Ооң-биле кады 2 чыл бурунгаар Кызыл хоорайның «Өдүген» аалчылар бажыңының ээзиниң, эрткен чылын Каа-Хем кожунуң чагыргазының чагаан өглерин кылып доосканнар. Ол кылырда өгүнү чүгүле

бодун эвес, иштинде аптара, ширээ, орун, үлгүүрге чижектиг эт-севин база четчелзэн.

Хоорайга дыштаныр хүннерде болуп турар көдээ ажыл-агый, «Тыва-Экспо» ярмаркаларына киржип, кылган ажылдарын чонга садып-саарып, чагыгларны хүлээп ап турар. Оон аңгыда интернетте «Вконтакте» четкизинде бодунуң тускай арнында кылган ажылдарының чуруктарын салып, чагыгларның хөй кезинин интернет дузазы-биле алып. Амгы үеде ооң кылып турар ажылы – Бай-Тайга кожунуң Бел аржаанының адреси. Хөй-ле чоннуң дыштанып келири

Бел аржаан бо чайын Айдың Хертектиң чазап кылганы чаа адрес-биле аалчыларын уткуп алып.

Кылган ажылдарыңарны кайы хире өртекке үнелээр-дир силер деп айтырамын. «Кылган ажылдарымны бодум хуумда бедик үнелээр мен. Чүгө дизе материалдарны удур садып алып болгаш, чарыгдал база улуг. Чамдык станоктарның чедишпези-биле, дыка хөй чүүлдү хол-биле кылып, ынчангаш үе негеттинер. Ындыг-даа болза мен ышкаш чазаныр улус көвей болгаш, ча-

(Упанчызы 2-ги арында) ➡

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

Чагыдылга – 2017

2017 чылдың ийиги чартында «Шын» солунуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечат» КХН-ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	127,22	381,66	763,32
31730 — организацияларга	137,22	411,66	823,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Хүннүн медээлери

БИЗНЕСТИҢ СОНУУРГАЛЫ УЛУГ

Тыва Республикага геологияны болгаш минерал-чиг-эт баазаны сайзырадырының перспективаларын чугаалашкан.

Ол сорулга «Россия — Моол — Кыдат» деп экономиктиг орукту тургускан таварылгада күүсетинер дээрзин Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының бойдус курлавырларын комплекстиг шигээдип алырының Тыва институтунга чугаалашкан. Ол чугаага Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкен.

Эрткен «төгерик столга» кол илеткелди республиканың хоочун геологу, бойдус курлавырларын комплекстиг шигээдип алырының Тыва институтунун эртем удуртукчузу, геология-минералогия эртемнеринин доктору Владимир Лебедев кылган. Ол чоокку перспективада Тываның девискээринге хөмүрдашты ханы болбаазырадыры херек дээрзин демдеглээн. Оң санап турары-биле алырга, инновацияга улуг чедишкен «Курагино — Кызыл» демир-орук төлевилелин чедишкенин күүсеткен соонда чедип алдынар, оон улаштыр транспорт инфраструктуразын улам ыңай хөгжүтүшкөөн. Моолдун болгаш Кыдаттын демир-орук шугумнарынче үнеринге чедирер деп ол санаан. Бо ажыл даг-үлетпүр комплекзин база Азия-Ожум океан регионунда чурттар-биле садыг харылзааларын сайзырадырынга идиг бээр.

Демир-орук тудуун инвестиция планынче кирип алганда, Тываның казымал байлактарын улуг бизнес сонуурган турган дээрзин ТР-ниң Бойдус ажыг-палының талазы-биле эргелелиннің начальниги Елена Шабалинская демдеглээн. Ол төлевилелдин күүселдезин бизнес ам-даа манап турар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол мынча дээн: «Эртем-

деннерниң санап турары-биле алырга, Тывада казымал байлактарның курлавыры 90 триллион доллар чедип турар. Демир-оруктуң чогу дээн ыш-каш кол шаптаразын бары билдингир. Ындыг-даа болза, ол байлактын хензиг кезинин безин ажыглап, республиканың хөгжүлдезинге үлүүн кириштирзин дээш чүнү кылып болуруп? Чурттуң девискээринде бойдус курлавырлары — федералдыг өнчү болур дээрзин утпазы чугула. Аукционнары, конкурстарны Москвага эрттирер. Бистиң сорулгавыс — лицензия дугуржулгаларында быжыглатынганын езугаар республиканы хөгжүдерининг талазы-биле боттарының хүлээлгелерин инвесторларның күүседирин чедип алыры. Ону ыяап чедип алыр мен».

Ол ужуражылгага Тываның Чазааның кежигүннери, эртемденнер ниитилежилгези, муниципалдыг тургузулгарның даргалары болгаш бизнестин төлээлери киришкен. Бо чугааны ажыглап, эртемденнер эртемниң болгаш практиканың чаңгыс демниг болурунун дугайында саналдарын киригенер.

Адырны бедик мергежилдик кадрлар-биле четчелээр дээш, специалистер белеткелин кичээнгеилги көөрүн Тываның Баштыңы сүмелзэн. Амгы үеде Россияның 11 дээди өөредилге черлеринде 23 студент өөренип турар. Оларның 17-зи Тыва Республиканың бюджетининг күсели-биле билиг чедип ап турар.

Ужуражылга соонда Шолбан Кара-оол эртемденнерни Тываны сайзырадырының стратегиязын тодарадыр талазы-биле июньда болур шуулганга киржиринче чаалаан. Геологияны хөгжүдерининг айтыры, улуг чугаа хөй санныг эксперттерниң киржилгезин негээр деп, Тываның Баштыңы санап турар.

МООЛДАР БАЗА ДЕТКЭЭН

«Хандагайты» эрттирилге пунктузун 2017 чылда чаартып эгелээрининг дугайында Россияның Транспорт яамызының шиитпири Моолдун талазындан деткимчени алган.

Ол чурттуң чиңгине консулу дээрзи Б. Ганццэг, а ол ыш-каш саң-хөө яамызының база каайлы албанының төлээлери Хандагайты контроль-эрттирилге пунктузун чаартыр дээн боттарының планнарын Россияны-биле тулгаштырар сорулга-биле Тывага чорааннар. Чаартылганың төлевилелин Тываның Баштыңының даалгазын езугаар Чазак Даргазының ораалакчызы Александр Брокертке көвүлөп хуралга сайгарган, аңаа сонуургалдыг албан черлерининг удуртукчулары киришкеннер.

Ийи таланың дугуржур чүүлдери хөй дээрзи чугаа үезинде илерзэн. Автомобиль эртер черде дилиндектерниң безин ылгалды билдинген. Тыва болгаш Роскызыгаар-тудуг шимчээшкенин бир талазынче үш дилиндекти: чиик машиналарга, автобустарга болгаш чүүк машиналарынга аңгы оруктарны планнаан. Моол специалистерниң

санааны-биле алырга, аргыштырылга чоорту идепкейжи келир, ынчан үш дилиндектиг терминал чедишпес апаар дээш, олар беш дилиндектиг шимчээшкенин төлевилеп турар.

Контроль-эрттирилге пунктузун чаартып кылыр ажылды кичээнгеилги көөр, каайлы инфраструктуразында өскерилгелерни барымдаалаар херек дээрзин ужуражылганың киржикчилери демдеглээннер. Объектини төлевилеп турар организацияларның немелде ужуражылгазы херек апарган. Олар эрттирилге пунктузун беш дилиндек чедир калбартырының айтырын сайгарар болгаш эрге-чагыргаларга болгаш чагыкчыларга саналдарын кириер.

Моол таланың кириген саналын Роскызыгаар-тудуг хүлээп алыр-даа болза, акшаландырышкынның хемчээли 2017 чылда үш дилиндек көрдүнгөн түнүндөн ашпас дээрзин Александр Брокерт демдеглээн. Бир-тээ терминал модульдуг кылдыр туттунар апарза, ооң эрттирилге күчүзүн чоорту улгаттырып болур арга туруп кээр.

ТР-ниң Чазааның парлагга албаны.

Апрель 8-те Арат шөлүңге хөй-ниити организацияларның удуртулгазы-биле «Шупту террорга удур!» деп хамааты акция болган.

Виктор Көк-оол аттыг национал театрының даштында «Россия террорга удур!» деп плакатты аскан. Акцияның эгезинде «Чуртта, Россия!», «Россия-Тыва!», «Белен мен!» деп патриотчу ырыларны ТР-ниң алдарлыг артисти Е. Сибирцева, «Найысылал» ансамбль база Буян Сеткил күүсеткен.

«Тываның буянын чүрөктери» аныяктар шимчээшкенин кежигүннерининг киржилгези-биле флэш-моб организа-таттынган.

Башкарыкчылар Елена Сибирцева биле Станислав Мечин хамааты акцияны чарлаан чылдагаанын чонга билдингир-биле тайылбырлааннар.

— Беш хонук бурунгаар, апрель 3-те, Санкт-Петербург хоорайның метрозунга болган террорлуг үүлгедиг — чазылдырышкын кижиги бүрүзүнүн сагыш-сеткилинге дүвүрелди оттурган. Аңаа 14 кижиги амы-тынындан чарылган, 50 хире кижиге кемдээн, оларның аразында уруглар болгаш студентилер. Бистиң чуртувуска, ооң хамаатыларынга, оларның тайбың чуртталгазынга удур кылган каржы үүлгедигни Россияның бүгү чону чаңгыс демниг буруу шаап тур бис! Донда-Ростов хоорайның төвүңге бир школадан ырак звес черге база чазылдырышкын болган. Ажы-төл, аныяк-өскен анаа-ла амыр-тайбың школадан, ажылындан чанып оргаш, амы-тынындан чарлып, кемдеп турары эң-не коргунчуг-дур! Терроризмге удур шупту чаңгыс демниг демисежир ужуруг бис! Тыва — террорга удур! Тайбың дээш!

Орус культура төвүңде «Ой-да» ансамбль «Өршээл чок дайын» деп ырыны күүсеткен соонда, Санкт-Петербург хоорайда күш-культура институтунун доозукчузу, Кызылда спорт школа директору Тимур Базыр-оол база ол-ла школада гимнастикага тренер Алена Удод сөс алгаш, Санкт-Петербург — бистиң эртем-билиг чедип алган ынак хоорайымыс. Ында башкыларымыс, эш-өөрүвүс, чаңгыс чер чурттуларымыс хөй. Биске эргим черге

Террорга удур хамааты ак

ТЫВА БАЗА УДУР

Россия Против Террора #Тыва Против Террора

болган ыңдыг хайлыг болуушкун сагыш-сеткиливисти аартып тур деп, боттарының дүвүрелин бүгү сеткилининг ханызындан ипереттилер.

Тывада чоннар ассамблея-зының төлээлери Юлия Очур, Александра Очур база Кызыл хоорайда кыргыз чаңгыс чер чурттугларның төлээзи Талайбек Асаналиев терроризмге удур демиселге бүгү чон, кандыг-даа язы-сөөк барымдаалавайн, чаңгыс демниг болуулуңар дээрзин кыйгырган.

Террористиг чазылдырышкын үезинде амы-тынындан чарылганнарга кажыыдалдың минутазын чарлаан.

Национал театрың директору Станислав Ириль баштаан Санкт-Петербургтуң театр академиязының доозукчулары артистер ыры-шоору-биле террорга удур килең-кылыын илереткен.

Тывада чоннар ассамблея-зының бөлүк аныяктары Игорь Матвиенкоң «Чурттаар!» деп ырызын күүсеткен соонда, тайбыңның демдээ — ак шарларны дээрже уjudуп үндүргөн.

Арат шөлүңге эрткен хамааты акцияга чаштардан улуг назылыларга чедир хөй чон чыылган. Оларның чамдыызы-биле чугаалажып, терроризмге удур бодалдарын илередирин диледим.

Б. Ондар, пенсионер:

— Терроризм деп амгы үең хай-халавынга удур мен! Чырык черге кижилер тайбың чуртта-зын! Чүнүң-биле-даа үнелеп четпес тайбыңны биске Ада-

чурттуң Улуг дайынының чилери маадырларымыс берген болгай. Ону камнаар ужуруг бис. Чаа «терроризм» деп кижиги көрбзэн сөзүн адаар хамадыңнаар-даа хөңнүм чогу үең ажы-төлү тайбыңчаны үнелеп билбес, «ойнааарындан» кортпа Оларга шыңгыы кижиги негеттинип келген-дир. Гаши кижиги бүрүзү серемик болурун күзедим.

О. Оюн, күш-ажылды чуну:

— Тайбың чоннуң аңжын үрөп, өлүм-чидик чажы-биле холбаалыг аргыштыг, каржы үүлгедиг турар улуска удур демниг күштелдирери хүнүнү айтыры апарган-дыр. Садтар, школалардан терроризмге удур тайгалажып, ажалын чорудуп, кол патротиотчу кижиги угулар болза эки деп биске мен.

А. Доңгак:

— Мындыг акцияны эрт турары чүүлдүг-дур. Аңаа буруу чок школадан чанып ажы-төл, студентилер, херзэн кылып чораан кижиги хенертен өлүм-чидикке тартып, кемдеп турда, кымыс-сеткили оожургалды боор? Коргунчуг-дур! Хамакалгалалын күштелдирер кай өөредилгелерни чоруту чугула-дыр.

Светлана ООР

Виталий ШАЙФУЛИН
тырттырган

УГУЛЗАЛЫГ, ТЫВА ХЭЭЛИГ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). гыкчыларым оларже чайгылып чоруй баар ирги бе деп сезингеш, өрттэн дыка улгаттыр салбастыр мен» — деп чугаалады.

Айдың Хертек чагыкчыларының сонуургалдарының аайы-биле тыва стилиди колдадыр ажыглап, угулза-хээлерни оюп тургаш, бедик шынарлыг кылдыр кылыр дээш, бүгү күжүн салып турар. Чазанырынга ажыктыг аңгы-аңгы номнардан, интернет четкизинде янзы-бүрү сайтылардан чаа чүүлдерни өөренип ап, өске регионнарның арга-дуржулгалыг ус-шеверлери-биле үргүлчү сүмележи, чогаадыкчы дилээшкенин ажалдап турар.

Амдыызында чааскаан ажалдап турар болгаш, хөй чагылар кылыры болдунмас. Чамдыкта чагылар көвүдээр, чоок

дуңмаларын дузалаштырар. Ындыг-даа болза 2-3 кижиге ажалдаар дээр, станоктар саны эвээш. Шору шуудап, станоктары эмгелей садып алгаш, чанынга дузалакчылар өөредип алыр планныг, чоорту бодунуң кылган ажылдарын садып-саарар садыг ажыдып алыр сорулгалыг.

Үе-шагның аайы-биле чуртталга бажыңнарының иштинден эгелээш, даштыкы дерилгезинге чедир бир онзагай, чараш кылыр кылдыр туттунган бажыңнар эңдерилген. Оларның иштинче кире бээр, эт-севи база-ла каас-коя. Ынчанмайн канчаар, садылгарда кандыызын-даа эккеп турар болгай. Ындыг-даа болза оларның өртектери улуг, чамдыызының шынары багай-даа боор. Ынчанмайн, мээ

дээн хевирлиг плиткалар кылып каан эт-сеп 4-5 эрткенде элөп, чараш хевир чидириптер. А ыяштан ыңаа эт-херексел 10, 20-даа чысганда белен үрөлбөс. Саңааш ыяш кижилерниң кай бичии-даа хора чок, а хараа оп өрзэл иштининг агарылаар, өл-шыкты боо сиңирип алыр шынарлыг.

Ынчангаш Айдың Херте ыш-каш салым-чаянның шөлүлөр бисте бар болганда, үеде республикадан дашкы хоорайлардан эт-херексел сөөртүрүн эвээдип, садылгар боттарымыстың ус-шеверливи-тиң тыва стилиди кылган ажылдары көвүдээр дээрзинге чигизиниг турбас.

Сайсуу ДАРГЫН
Владимир ЧАДАМБА

"Шын" — төөгүнүн көрүнчүү

АПРЕЛЬ 12 — Космонавтика хүнү

КОСМОСЧЕ УЖУДУУШКУННУ
ТЫВАГА МЕДЕГЛЭЭНИӨӨРҮШКҮ БОЛГАШ
ЧОРГААРАЛ

1961 чылдың апрель 12-де октаргай делгеминче ужуушкунну делегейге баштай совет космонавты Юрий Алексеевич Гагарин болуп кыялган. Ук болуушкунунда медээни тыва дугаарында «Шын» номчаан.

1961 чылдың апрель 13-те 88 «Шынның» бирги бүрүнү-биле төөгүлүгүгү тураскааткан. «Бирги эгелээни!» «Бирги Совет Социалисттик Республикаларның Эвилелиниң» Юрий Алексеевич болган» деп улгаттыр домактар кижиниң кийин хаара тудуптар. «Ок-» чагырып алганнарга эртемденнерге, конструкторларга, инженерлерге, болгаш ажилчыларга» деп кыйгырыглар чылдың Май 1-ге СЭКП Ктединиң Кыйгырыгларын дээрзин айыткан. «Спутникте бир холунда тарат, а бирээзинде илг үнүш будуу тудуп октаргай делгеминде ужуп Ю.А. Гагаринниң чуруу хаастаан. Ону чүраан уады билдинмес.

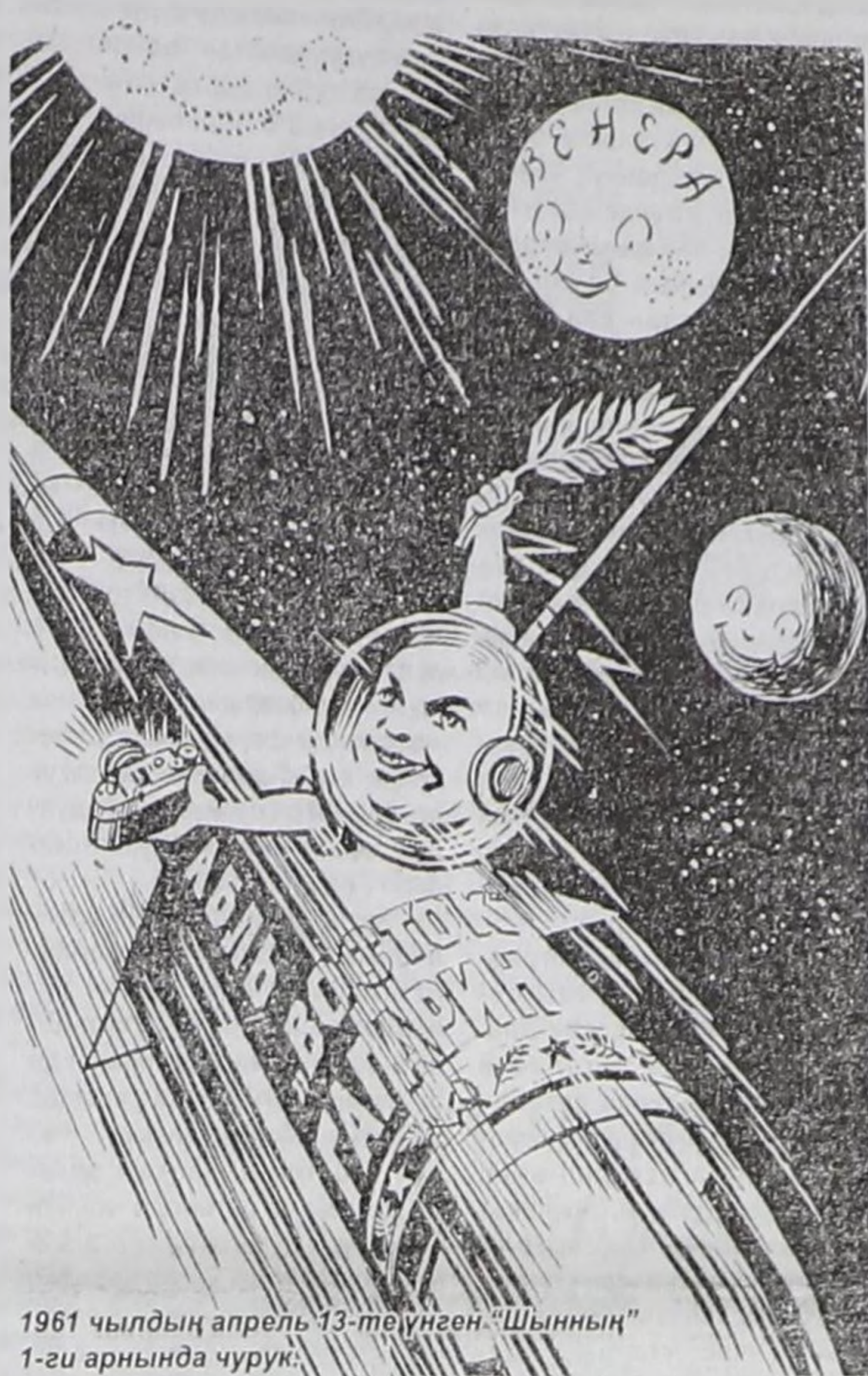
Октаргай делгеминче делегейде эң баштай ужуушкунун дугайында «Шынның» деп эгелер: «Делегейде эң иштинде кижилиг деп октаргай корабль Совет Эвилелинден апрель 12-де Чернышев орукче ужудуп. Октаргайга ужугар спутниктиң космонавты Совет Социалисттик Республикаларның Эвилелиниң кызыл ужудукчу майор Ю.А. Алексеевич Гагарин болуп

байдалыг октаргай радиотелеметриктинг ужуушкунун дугайында «Шынның» деп эгелер: «Делегейде эң иштинде кижилиг деп октаргай корабль Совет Эвилелинден апрель 12-де Чернышев орукче ужудуп. Октаргайга ужугар спутниктиң космонавты Совет Социалисттик Республикаларның Эвилелиниң кызыл ужудукчу майор Ю.А. Алексеевич Гагарин болуп

байдалыг октаргай радиотелеметриктинг ужуушкунун дугайында «Шынның» деп эгелер: «Делегейде эң иштинде кижилиг деп октаргай корабль Совет Эвилелинден апрель 12-де Чернышев орукче ужудуп. Октаргайга ужугар спутниктиң космонавты Совет Социалисттик Республикаларның Эвилелиниң кызыл ужудукчу майор Ю.А. Алексеевич Гагарин болуп

байдалыг октаргай радиотелеметриктинг ужуушкунун дугайында «Шынның» деп эгелер: «Делегейде эң иштинде кижилиг деп октаргай корабль Совет Эвилелинден апрель 12-де Чернышев орукче ужудуп. Октаргайга ужугар спутниктиң космонавты Совет Социалисттик Республикаларның Эвилелиниң кызыл ужудукчу майор Ю.А. Алексеевич Гагарин болуп

байдалыг октаргай радиотелеметриктинг ужуушкунун дугайында «Шынның» деп эгелер: «Делегейде эң иштинде кижилиг деп октаргай корабль Совет Эвилелинден апрель 12-де Чернышев орукче ужудуп. Октаргайга ужугар спутниктиң космонавты Совет Социалисттик Республикаларның Эвилелиниң кызыл ужудукчу майор Ю.А. Алексеевич Гагарин болуп

1961 чылдың апрель 13-төгүнгө «Шынның» 1-ги арнында чурук.

чалгыларның диапазонунда 143,625 мегагерц болуп турар. Ужудуушкунда космонавтының байдалын радиотелеметриктинг болгаш теледизорлуг системаларның дузазы-биле хайгаарап турар.

МОСКВА, апрель 12. (СЭТА). Москваның-биле 9 шак 52 минутада ужудукчу-космонавт майор Гагаринниң Мурнуу Американың кырынга ужудуп чораш, «Восток» деп октаргай кораблинден дамчытканы болза: «Ужудуушкун таарымчалыг чоруп тур, бодумнуң байдалым эки чор».

МОСКВА, апрель 12-де. (СЭТА). Москваның-биле 10 шак 15 минутада ужудукчу-космонавт майор Гагаринниң Африканың кыры-биле ужудуп эртип чораш. «Восток» деп октаргай кораблинден дамчытканы болза: «Ужудуушкун таарымчалыг чоруп тур, деңзи чок байдалды эки эртип чор мен».

МОСКВА, апрель 12-де. (СЭТА). Чер бөмбүрээниң долгандыр ужуушкунун соонда тормозтап доктаадырының шимчедикчи херекселдерин Москваның шагы-биле 10 шак 25 минута турда ажилдадып эгелээни болгаш космонавт-ужудушкун майор Гагаринниң космический корабль-спутниктиң Совет Эвилелинде айыткан девискээрге хонары-биле орбита-орундан чавызап бадыпкан».

Ооң адаанда «Октаргай делгеминче эң баштайгы ужуушкундан кижиниң чедишкенин ээп келгенин дугайында СЭТА-ның дыңнадып парлаан. Ында «Көрдүнгөн шинчилелдерни чедишкенин доосканының болгаш ужуушкунун программ-

мазын күүсеткенин сөөлүндө «Восток» деп совет корабль 1961 чылдың апрель 12-де, Москваның шагы-биле 10 шак 55 минутада Совет Эвилелинде айыткан районунга таарымчалыг кээп хонупкан» деп медээлээ.

«Совет Эвилелиниң Коммунисттик партиязынга болгаш улустарынга! Бүгү чурттарның улустарынга болгаш казактарынга! Бүгү депшилгелиг кижилерге!» деп улуг эгениң адаанда СЭКП Төп Комитетиниң, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунун болгаш Совет Эвилелиниң чазааның кыйгырынын парлаан.

Дараазында эгелерде Юрий Гагаринни ВЛКСМ ТК-ның Хүндүлүг Дептеринде кири бижээниң база аңаа Никита Хрущевтун байыр чедиришкенин чырыткан.

«Өөрүшкү болгаш чоргаарал» деп эгедэ Ю.А. Гагаринниң октаргай делгеминче ужуушкун кылганынга тыва чонун өөрүшкүзүн болгаш чоргааралын илереткен кыска материалдарны кириген. Оларны ол-ла олчаан парлады-выс. Арында төөгүлүг болуушкунга тураскааткан А.Даржааның шүлүү база бар.

Бо үндүрүлгени номчуп ора, тыва парлалганын хоочуну «Шын» солунууска ол үеде республика амыдыралы-биле чергелештир ССРЭ-де, даштыкыда хүн бүрүдө болуушкуннарны чонга кончуг дүргөп турганын, номчукчуларның болгаш бирикчилерниң сонургалы улуг, идепкейлиин кижилер дораан эскерип каар.

Светлана ООРЖАК.

Кызылда ажилдап турар уругларым бажыңыга аалчы болуп келгеш, дүүн дүште олурумда, хенертен радионун онзагай хевирлиг үнү дыңнап берди.

— Мырыңай октаргай делгеминче корабль-спутник-биле кады Юрий Алексеевич деп ужудукчу эртемниг, майор кижини салып үндүрүпкен-дир — деп, оглум чугаалады.

Удаваанда ол ужудукчу корабль-спутник-биле кады хонзун дээн черинге чедишкенин ээп келгенин база биске дыңнатты.

Чырык чер кырынга бежен чеди чыл иштинде чурттап келген кадай-дыр мен. Мынча болгуже октаргайның талыгы ындыкы делгеминче, шаанда улустун чугаазы-биле алырга, үстүү оранче кижилер ужуушкуну деп чүвени кым дыңнаан боор. «Экер эрес эр, арбас-турбас адын мунгаш, ча-согун азынгаш, үстүү оранче чөлээш тыртып үне берген... Экер эрес эр, алдын даңгына иелээни сорунза тыртып, үстүү орандан черге бадып келген» деп чүглө тоолдан ынчаар дыңнаар чүве болгай. Шаандагы тоол-домак ам кээп боттанып турар кайгамчык шаг ышкыжыл бол.

Д. ОЮПАЙ,

Өвүр району «Торгалыг» колхозтун хойжузу.

Совет эртемниң болгаш техниканың аажок улуг тиилелгези бүгү делегейни кайгатты. Эрги Тываның тоолдарында чугаалап турары ышкыш «Курбусту хаанның төрө чурту кудай-дээрни эжелеп алыр дээш» кижилерниң дидим атаказы эгелей берди. Иштинде кижилиг «Восток» деп корабль-спутникти октаргай делгеминче бир-ле дугаарында чедишкенин салып үндүргөн болгаш дедир хондурган дугайында медээни радиодан дыңнааш, төрөөн Коммунисттик партияга болгаш Совет казакка, улуг совет чонга болгаш совет эртемге, техникага чоргааралым хайныгып, өөрүшкүмнү илередиптер сөстөр тыппас-тыр мен.

А. ТАГБА,

«Кызыл-Хавак» шахтазында тепсикчи.

Кижилер төрелгетенин муң-муң чылдар төөгүзүндө октаргай делгеминче бир-ле дугаарында совет кижиниң ужуушкунуңгун дугайында СЭТА-ның дыңнадып бистер — Тыва эртем-шинчилел институтунун ажилдакчылары — аажок улуг өөрүшкү болгаш чоргаарал-биле дыңнадывыс.

Улуг совет улустун кызыгаар чок күчү-шыдалының эң не чайыннанчак бадыткалы

ол-дур, Совет эртемниң болгаш техниканың өндүр-чаагай тиилелгези дээш Коммунисттик партияга, алдарлыг совет эртемденнерге, инженерлерге, ажилчыларга чүрөктин ханызындан өөрүп четтиргенин төөгү эртемнериниң кандидаттары Ю.Аранчин, В.Очур, эртем ажилдакчылары З.Арагачы, В.Осипова, Д.Куулар болгаш өскелер-даа медээни дыңнаан дораан-на бир үн-биле илередип турдулар.

Совет чонун маадырлыг оглу, ужудукчу майор Юрий Алексеевич Гагаринге чүрөктин ханызындан изиг байыры чедирип, кижиниң кылып болур улуг маадырлыг херектериниң төнчү чок хөйүгө өөрүп тур бис.

Мурнакчы совет эртемге алдар!

А. КАЛЗАН,
эртем ажилдакчызы.

Октаргай делгеминче бир дугаарында совет кижилер — Юрий Алексеевич Гагарин ужуушкунуңгун деп дыңнадып бүгү делегейге дораан-на тарай берген. Ындыг деңгээл чүүл чок эрес-маадырлыг чорукту чүглө чаа ниитилелдин кижизи — бистиң совет кижилер кылып болур, Совет кижилер дээш чоргааралымын, өөрүшкүмнү сөглөп тур мен.

В. ЯЦЕНКО,
область эмнелгезинин эмчизи.

Дүүн магалыг-ла хүн болду. Красноярскиден Кызылче ээлчеглиг рейс-биле ужул орган бис. Саян дагларының кадыр меңгилериниң кырынга ужул чорувуста, бистиң радиостанциявыска Москваның үнү дыңналып келди. Октаргай делгеминде Совет Социалисттик Республикаларның Эвилелиниң хамаатызы, майор Юрий Алексеевич Гагарин ужул турар деп медээни дыңнааш, шуптувус ошкыжыпкан бис.

Өөрүшкүмнүң медээзин самолеттун пассажирлеринге дораан-на дыңнаткан бис. Кижилер бүрүзү-ле бодунуң күзелин, бодадын, өөрүшкүзүн илередирин орадажып турду. Бистиң экипажтың кежигүннеринге октаргайже ужуушкунуңгун идегелин көргүскөн турган болза, даалганы күүседир турган ийик бис. Ээлчеглиг рейсти Кызылга доозуп турувуста совет космический корабль «Восток» кылза чорур даалгазын күүсеткеш, Черге менди ээп келген деп чаа медээни дыңнадывыс. Магалыг-ла-дыр!

Ф. Кондаков (самолеттун командир).

В. Дрокин (ийги ужудукчу)
В. Толкачев (штурман).

ЮРИЙ ГАГАРИННИ ВЛКСМ ТК-НЫҢ
ХҮНДҮЛҮГ ДЕПТЕРИНДЕ КИИР БИЖЭЭН

Москва. (СЭТА). Совет улусту, совет эртемни болгаш техниканы меңгези-биле алдаржыдып турар, Төрөөн чуртунуң эрге-ажыктарына кызыгаар чок ынакшыл-биле бараан болурунун кайгамчык үлегерин көргүскөн, кижилер төрелгетенин төөгүзүгө кестүп көрбээни эрес маадырлыг чорук дээш, ленинчи комсомолдун кижизиткени, октаргайның делгеминче орукту кижилерге бир-ле дугаарында айткан делегейде баштайгы космонавт ужудукчу эш Юрий Алексеевич Гагаринни ВЛКСМ ТК-ның Хүндүлүг Дептеринге комсомолдун Төп Комитеди апрель 12-де кири бижээни.

Кандыг-даа күрүнеде чоннуң амыдырал-чуртталгазы ол чуртта социал-экономиктиг байдалдың көрүнүү болур дээр-ле чөп. Чон ажил-агыйлыг, аьш-чем аймаа болгаш өске-даа хероглелдин барааннары-биле хандыртынган, ажил-төлүн эктинден элетпейн, хырнындан аштатпайн өстүрүп, эртем-сургуулга өөредип чоруур-ла болза, чуртта социал-экономиктиг байдалдың экижип олурарының демдээ ол.

Эрткен чүс чылдың 90 чылдарында чуртка болган экономиктиг кризистин соонда хоозуралдың чылдарын көрүп, чурттап эрттивис. Берге үелер кижилерни бодандырып, кижилерни чуртталгазы оон холунда, өг-бүлезиниң, ажил-төлүнүн келир үези олардан хамааржыр деп чүвени медереп биле берген. Эки чурттаар дизе-ле, ажил чок олурбайн, амы-хуунуң ажил-агыйын эгелеп, мал-маганны түдүп, бажың чанының огородун сайзырадып, картофель, ногааны элбээ-биле өстүрери чугула.

Каяа-даа, кандыг-даа черге чон аразындан бодунуң шимченгир, ажилгыр-түдүгүрү-биле ылгалып үнүп кээр кижилер турар. Ындыглар, шынап-ла, мал-маганны өстүрүп, бажың чанының ажил-агыйын хөгжүдүп, хууда биче бүдүрүлгелерни аядып, ажилдап кирипкеннер. Чижээ, 2013-2014 чылдарда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелинге дүүштүр көдээниң ажил-ишчилери күрүне деткимчези-биле сүт болбаазырадыр 17 цехти, 177 биче бүдүрүлгелерни аядып, 2557 кижини ажил-биле хандырган. Оон аңгыда 105 арат-тараачын ажил-агыйларын тургузуп, 800 кижини ажилче хаара туткан. Түннелинде ажил-агыйжы кижилер өг-бүлезинде, дөргүл-төрөл бөлүүнде күш-ажыл кылып шыдаар кижилер бүрүзүн ажилче хаара түдүп, оларның хей-аьдын көдүргөн. Ийиде, өг-бүлелер аьш-чем болгаш көдээ ажил-агый продуктулары-биле боттарын хандырып эгелээн. Үште, биче бүдүрүлгелерге,

бажың чанының дузалал база арат-тараачын ажил-агыйларга бүдүргөн продуктуларының артыкшылдыгын рынокка садып-саарып, акша-көпеекти ажилдап ап турар апарганнар.

Көдээниң ажил-ишчилериниң бажыңнарының чанында амы-хууда ажил-агыйлары, биче бүдүрүлгелери, арат-тараачын ажил-агыйлар хөгжүп сайзырап, чоннуң амыдырал-чуртталгазы экижип-ле турар болза, чуртувус экономиктиг силгишкиннерге белен алыспас, политиктиг чылдагааннар-биле садыг-саарылга талазы-биле кызагдадып, санкцияларга таварышса-даа, ону белени-биле чурттап эрте бээр бис. Чурттар аразында садыг-саарылга үргүлчү чоруп турар болганда, агаар-бойдустан коргунчуг халаптарынга таварышкаш ийикле, азы эжелекчи дайыннар уржундан кайы-бир чуртка эгелээн экономиктиг кризис, халдавырлыг аарыг-биле бир дөмей, өске чурттарның, ооңиштинде бистин чуртувустун экономиказынга хора чедирип болур. Ындыг үелерде чон оон качыгдавас, чүге дээрге өг-бүлө бүрүзү дузалал ажил-агыйларлыг, хууда бүдүрүлгелерлиг, арат, тараачын ажил-агыйларлыг болгаш, хероглел рыногун тус черниң барааннары-биле хандырып, чурттуң экономиказын быжыглаарынга төлөптүг салышкынны кири бээр дээрзинге чигзинер турбас.

Ындыг-даа болза сөөлгү үеде массалыг информация медээлеринге Россияның Көдээ ажил-агый яамызы чоннуң бажың чанының дузалал ажил-агыйларын кызырар, арат-тараачын ажил-агыйларының эрге-бай-

далдарын кызыгаарлаар хем-чеглерни ажилдап кылып турар деп дыңнадыгларның көстүп кээп турарын кижилер пат-ла кайгап ханмас. «Хат чокта сиген бажы шимчевес» деп чоннуң үлегер домаанда дег, үстүнде ады үнген яамының бир-ле харыс салгалыг ажилдакчызының бодал чок «эткен» аксындан-даа үнген чадавас, «беш дугаар колонна» деп адаарыыс эрге-чагыргага удур оппозиционерлерниң тараткан нүгүл-хову-даа чадавас, ындыг-даа болза ук медээлерге хамаарыштыр үндэсин чок меге деп албан езунуң меделели массалыг информация медээлеринге бо хүннерге чедир көзүлбээнин барымдаалап көөр болза, чоннуң хууда дузалал ажил-агыйларында, арат-тараачын ажил-агыйларда, көдээ ажил-агый кооперативтеринде мал-маганны кызырып, өйлээр хемчеглерни ажилдап кылып эгелээни шын болгу дег.

Күрүне Думазының аграрлыг айтырыглар талазы-биле комитетиниң даргазы Владимир Кашинниң эгелекчи саналы-биле «Хууда дузалал ажил-агыйларының дугайында» хоойлуга өскерилгелер кириер деп турарын чижекке чугаалап болур. Бир эвес ук хоойлуга өскерилгелерни хүлээп алтар болза, көдээ чоннуң бажың чанының участоктарында мал-маганын регионнарның эрге-чагыргалары өйлеп кызыгаарлап болур эргелиг апар. Чоннуң айбычызының бодунуң берген тайылбыры-биле, көдээниң чурттакчылары хоойлу-дүрүмде ол дугайында айтып, чурумчудуп кагбаанын ажыглааш, боттарының хууда ажил-агыйларын

үндүрүг төлөвейн, ажык-орулга алыр бизнесче хуулдуруп алган деп буруу шапкан. Байдал бо хевээр турар болза, санитарлыг болгаш ветеринарлыг негелделерге хажыдышкыннар тыптып кээр болгаш халдавырлыг аарыглар тарап, негтереп болурунун айыылы улуг деп ол чугаалаан.

Россияның Көдээ ажил-агый яамызының мал ажилының болгаш уксаажыдылга херектериниң талазы-биле департаментиниң директору Харон Амерхановтун чоокта чаа Ставрополь крайга хуралга чорааш, ам бир 15-20 чыл эртсе, Россияга амы-хууда бажың чанының дузалал база арат-тараачын ажил-агыйлары шуут чиде бээр деп чугаалааны массалыг информация медээлеринде «дидир-дидир» чугаалар ук дөстүг, олар бо яамының бодундан тарап, негтереп турар-дыр деп түңнелге келир.

«Хууда дузалал ажил-агыйларының дугайында» хоойлуга өскерилгелерни Күрүне Думазынга сайгарып чугаалашпаанда-ла, чамдык регионнарда бо угланышкын-биле ажилдап эгелээнин чүү деп көөрү? Чижээ, Ростов областың эрге-чагыргазы ук регионда чоннуң амы-хууда дузалал ажил-агыйларында малды кызыгаарлаар дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү-биле областың хоойлужудулга хуралына саналдаан. Ук областа 560 муң хире амы-хуунуң дузалал болгаш фермер ажил-агыйлары ажилдап турар. Оларның 30 хуузу чүгле мал-маган азырап, өстүрүп турар.

Бистин Тыва Республикада көдээниң ажил-ишчилериниң

кызымак күш-ажылының линде шээр малдың баш миллион чедип турар, а амы-хуу туг бода мал 2 миллион кан. Ол хөй малды канча чоннуң улуг күш үндүрүп, а тургаш тургузуп, сайзыралган ажил-агыйларын чок кылыр дээни ол бөрү? Чүс чылдың 60 чылда Хрущев үези катап эгилеп деп барганы бо эвес б чылдарда көдээ ишчилерини лын бир өрегеге саап инээн арттыргаш, а арткан соккаш, эът планынга күт дужааттырып турган-на б

«Дамырак суглар каш хем болур» деп ч үлегер домаанда чугаалары дег, ниитилеп тур өг-бүлелер эгелеп хейтинер болганда, бо берге өг-бүлелерниң, чоннуң чрикчизи, өөрүшкүзү, хей – бажың чанының участо-рында, арат-тараачын ажил-агыйларында мал-маган халдап, оларны өйлеп, эгелээр болза, ниитиле өзүн божаңадып, өг-бүлө чаштарның салым-хуузуна даашкын кылганы-биле болур-дур. Чүге дээрге даа, хоорайда-даа чурттар чон аразында мал ажил-агыйының ачы-дуу көрбейн, көдээ ажил-агый продуктуларын чөмгө ажилдап турар кижилер чок. Чоннуң хууда дузалал ажил-агыйларын кызыгаарлаар дугайында эгелээшкыннер өг-бүлелер амыдырал-чурттаар артыннан кызыгаарлап, олар айыыл чок чоруунче хал ооралдажышкын-дыр.

Даш-оол МОН

Ажыктыг сүмелер

САНАП БИЛИР БИС БЕ?

Өртектөр, ылаңгыя аьш-чемниң, өскенинден кижилер бүгүдөзи хүннүн-не орта таптыг чаагай амдангы, хоолулуг чем садып чири арга-шинээ чок дээрзи билдингир. Тывалар аштааш, роллтон чип орап дээн кочулаан үннер дыңналып турза-даа, чай чок ажилдыг кижиге тааржыр, бүдүн делегей чип турар чем-не-дир. Роллтонда буруу чүү деп. Куда-дой столу эвес, хүннүн-не дүлген эът, үстүг быдаа салып алган орап кижилер кайда боор, черле ногаа, каша аймаа-биле аралаштыр чемни кылып чип турар бис. Чылыг хүннер келген, хоорай даштынче агаарлаар, шашлыктаар, чайын соңгаартан келген студентилер хөлдээр дээш чоруптарлар. Ада-иелер база-ла уруглары эки дыштанып алзын дээш, акшазын харам чокка бээрин билер бис.

Акша-шалың эвээш-ле деп, куруг черге хыйланып орбайн, бар акшавысты шын, камналгалыг чарып өөренип алырынга кандыг аргалар барын көрээлиңер.

Сөөлгү үеде аныяк ада-иелер уругларының төрүттүнген хүнүн байырлап, оон эш-өөрүн кафеже чалап, шайладып турарын бо-ла көрүп болур. Ниити чөмненилге черлери болганда, элээдилер, чорук улузу база моон үзүлбес. Шай, кофе, хлеб, колбасалыг хлеб (бутерброд), дагаа чуургазы дээш тус-тузунда алырга, өртектери талыя бээр, шай-дыр, бир пакетик шай, изиг сугну хайындырып белеткээни дээш, бир

стакан шайның өртээ 10 рубль. Чижеглей алырга, бир стакан шайдан 5 рубль орулга кирип турар. Ижер арыг сугнуң садыгга өртээ 35 рубль болза, савазының – 3 рубль, сугнуң арыг өртээ 1 рубль, ажилдакчыларның үндүргөн чарыгдалы – 6 рубль, садыг ээзиниң кирип алыр орулгазы – 25 рубль. Ресторан, барларда араганың өртээнге 500 хуу, кинотеатрга попкорн өртээнге – 600-700 хууну немээш садып турар. Паркта ажык отка быжырып белеткээн шашлыктың бирээниң-не өртээ 200 рубль. Бир килограмм хаван эьдиниң өртээ 300 рубль деп алыр болза, арткан акша садыгжының

кылып турар ажилының үнези, чарыгдаан акшазын дуглаптар орулга кирип кээр.

Электри энергиязының чарыгдалын эвээжедиринге дузалыг сүмелер бар: – электри дузалы-биле ажилдаар хөнек дыка хөй энергияны алыр болганда, хары угда хөй суг кутпайн, чүгле кижилер санынга чедер кылдыр суг изидери ажыктыг;

– чырык бээр лампочкаларны светодиодтуг лампалар-биле солуп алыңар. Ильичиниң лампочкаларынга көөрдө, тус лампочкалар 10 катап эвээш ток чарыгдаар болгаш 10 чыл чедир өрттөнмес деп специалистер санап турар;

– чоокшулай кылаштап кээр-ге, лампочка боду чырык бээр, ырай бээр-ге өже бээр кылдыр өйлеп турар бөдүүн датчиктен саткаш кылдырып алыңар. Бир айда свет өртээ дээш чарыгдал 25-тен 60 хуу чедир эвээжээр.

Чолаачы кижилер ажык соңга, хөлүн эртир дүргөн халдырга бензинге чарыгдал 30 хуу өзер болгаш артык чүкь база-ла бензинге хор болурун утпаза эки.

Артык суг чарыгдавас дизе, краниктиң ужунга сугнуң күжүн

эвээжедир херекселден салдыртып алыңар – камналга херексели (насадка) бир минутада 12 литрден 6 литр сугну камнап ап болур. Өртээ 300-400 рубль.

– аяк-сава чуурунга дыка хөй суг чарыгдаттынып турар, аяктар чуур машина оон камналгалыг – бир чуурда 12 литр суг чарыгдаар болза, кран адаанга чуурга, бир минутада 1 литр суг үнүп турар;

– ваннага чунарга 200 литр сугну (ортумаа-биле) чарыгдаар,

душка чунарга, оон үш катап эвээш суг үнер;

– суг дамдылаар крандан хонукта 200 литр хире суг кат төктүп каар.

Шын харын, базым саналга чеже акша үндүргенин сан чоруурга эпчок, чараш эвес, чалза-даа кызыл күжү-биле адалган акшазының үнезин аяк төлү билип, эт-севинге, чыгарыгдалдарында камныг бот дээш өөредири чугула.

Галина МАСПЫКОВА

Белеткээ

• Акция

ХҮЛҮМЗҮРҮГ – СТРЕССКЕ УДУР

кадыкшылдан үнелиг чок. Кижик кадык-ла болза, кан-даа бергелерни торулбайн эрте 1948 чылда Бүгү-делегейниң камгалал организациязының тургунанын чылдың-на апрель Кадыкшылга хүнү кылдыр эрттирер турар. Ол хүнде аңгы мергежилдин эмчилери кадык амыдыралче хаара тускаадып. Кызылдың Арбат «Хүлүмзүрүг – стресске удур эм» хемчегни эрттирген. Ук теманы уганы анаа эвес, аарыг кижиге тыгылдырар кол чылдагаан болуп турар. Ол аарыгны дыка эскербес.

Республиканың Аарыгларга удур арга төвүнүн кол эмчизи Сергей «Хүлүмзүрүг – стресске удур эм» хемчегни амыдыралче хаара тускаадып. Кызылдың Арбат «Хүлүмзүрүг – стресске удур эм» хемчегни эрттирген. Ук теманы уганы анаа эвес, аарыг кижиге тыгылдырар кол чылдагаан болуп турар. Ол аарыгны дыка эскербес.

ылдың апрель 7-де Бүгү-ейниң кадыкшыл хүнүн дем-турар бис. Ону бир-ле чидиг-ыгга турскаадып эрттирер. Чижээлээр, 2017 чылда ону-тиң айылы – депрессияга аадып, «Депрессия: ажит-чажыт чокка чугаалажыылам» деп деле-эрттирерин шиитпирлээн. хөй кези тускай психологтуг угаан-медерели аарыг улуска дык кижик бергелерин боду шиит-ыр уjurлуг деп бодаар. Ынчал-шын эвес бодап-дыр. Кандыг-адык кижиниң амыдыралында үелер тургустунуп, иштики күжү-ындан дуза херек апаар. Шак айдалда тускай специалистин чугула. Депрессия деп чүл, канчаар демисежирил деп те-убликаның аарыгларга удур арга төвүнүн психологу Чой-ПАЙ-биле болган чугаавысты

анмаа Сергеевна, эгезинде-я» деп терминниң утказын-парга тайылбырлап бээр

«deprimio» деп хилинчектээр, дээн уткалыг латин сөстен ук-нап-ла, депрессияга таварыш-ың байдалы ындыг: хөөнү чок, илбес, кандыг-даа сонуургал-чуу-даа чедип шыдавас кээр-ген-илдыр санаар. Депрессия дыка-ларның даштыкы демдээ азы-аңгы аарыг-даа бооп болур. Ийн Бүгү-делегейниң кадык-н чүгө депрессияга турс-руг?

-делегейниң кадык камгала-зациязының дыңнады-биле-прессия күш-ажыл кылып шы-ар аарыглар аразында ийги-леп турар. А 2020 чылда чүрек-ыгларын база халдавырлыг-ы мурнааш, бирги черже үнүп-ым-даа хар-назыны, кайда-ары болгаш кым бооп ажыл-андан кандыг-даа хамаарылга-й берип болур. Депрессия-илди хилинчектеп, кижиниң-е кылып чораан чүүлдерин-ге салдарны чедирип турар. ээрге-ле ол кижини амызынга-лур – Бүгү-делегейниң кадык-организациязының дыңнады-

салганын долгандыр чыгып келген чонга тайылбырлаан. Республиканың психиктиг аарыглар эмнелгезиниң кол эмчизи Сне-жана Дуктен-оол, каян кижик депрессияга болгаш амыдырал-чуртталгазында берге-байдалдарга таваржы берзе, коргуушкун-чокка психолог, психотерапевтен дузаны-дилээрин дыңнаткан.

Депрессияны баш бурунгаар болдур-бас аргаларның бирээзи – кадык амыды-рал. Ынчангаш «Ушу» Федерациязының удуртукчузу Роберт Күнзек ушу трени-ровказын, Республиканың Кадыкшылга төвүнүн психологу Ольга Падерина хөггүт-сула шимчээшкиннерни чыгып келген хөй-чонга эрттирген. Оон аңгыда хемчегниң-киржикчилери психологтуг тренингге, спортчу мөөрейлерге база киржир аргалыг-болганнар.

Оон аңгыда Кадыкшылга төвүнүн чүрек эмчилери эрткен-дүшкен чоннуң хан-базышкынын хемчээп, консультацияны-берип турган. Депрессияга таварышкан-улустуң хан базышкыны бедип, чүрек-дамыр аарыглары кедерээр деп эмчи-тайылбырны берген.

Хемчегге ниитизи-биле үш чүс ажыг-кижи киришкен. Оларның аразында-хоорайның чурттакайлары болгаш аалчы-лары, аңгы-аңгы школаларның идепкейлиг-өөреникчилери, база кадык-камгалал

шугумунуң ажылдакчылары бар. Долган-дыр чыылган көрүкчүлөргө Кызылдың-дугаары 5 гимназияның болгаш дугаары-3 школаның волонтерлары санитар-чырыдышкын материалдарын тара-дып, байырлыг хемчегниң төнчүзүнде-Тываның кадык камгалал яамызының, хоорайның эмнелгелериниң ажылдакчы-

лары-биле кады аңгы-аңгы аялгаларга-танцылап-самнап, Флеш-мобту эрттирген. Оон аңгыда Республиканың наркология-диспансериниң фельдшер эмчизи Снежа-на Даваа чонга аян тудуп ырлаан.

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

«АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОККА ЧУГААЛАЖЫЫЛАМ»

Психолог Чойганмаа Допаи элэтин-биле эмнээшкин үезинде.

биле алырга, 15-29 хар-назылыг улустуң-өлүп-хораар чылдагааннарын өөренип-көөрге, депрессия ийги черде турары-дүвүренчиг. Бо аарыгдан чүгле аарып-турар кижик эвес, а ооң чанында чоок-улузу-база хилинчектенир.

– Аарыгның тыптып келириниң-чылдагааны чүдө ирги?

– Ооң чылдагааннары эвээш эвес. Ол-дээрге стресс, халаптыг таварылгалар, ажылда азы хуу амыдыралда бергелер-бооп болур. Чамдык таварылгаларда ол-чылдың үезинден хамааржыр. Чижээлээр-ге, күзүн азы чазын тыптып келир.

– Депрессияның демдектери кан-дыг болурул чугаалап бээр силер бе?

– Аарыгның кол демдектери: уйгу-чидер, хөөн баксыраар, чүнү-даа кылыкса-вас апаар, уjur-утка чок дүвүрээчел азы-эмин эрттир оожум апаар, аппетит чидип-азы харын-даа улгадып болур, келир үеге-бүзүрел чок, шупту чүүлдү багай, өөрүшкү-чок деп көөр.

– А бо аарыг эмнеттинип турар-бе?

– Ийе, чүгле бодунарның кадыңарга-база эмнээшкинге кончуг шыңгыы-ха-маарылгалыг болур уjurлуг силер. Хөй-муңгарап-уярап чоруур улус чыл-чылы-биле эмчилерден дуза дилевейн боду-эмненип, эмчиниң айтышкыны чокка

оожургадыр эмнер ижип турарлар. Ол-эмнер түр када аарыг кижини оожурга-дыптар, ынчалза-даа эки үре-түнели-дораан эрте бээр болур. Депрессияда-кижик бичии када сагыжы оожургай бээр-ге амырап эгелээр, ынчалза-даа ийи-хире-недеп эрткен соонда күш-шыдалы-чидип, муңгарал-кударалга катап алзыптар. Ынчангаш нарын таварылгаларда «пси-холог», «психотерапевт», «психиатр» деп-сөстөрдөн кортпайн, тускай специалист-биле сүмележири чугула. Депрессияны-колдуунда чугаалажышкын-биле азы-тускай эмнер-биле эмнээр. Азы чок болза-ол ийи арганы деңге ажыглаар.

– Ижер эмнерни кайы специалист-айтып берип болурул? Психолог-эмнер-биле эмнээшкинни сүмелеп-болур бе?

– Чок, эмни чүгле психиатр эмчи-айтып-бээр эргелиг. А психолог хүлээп-алышкын-үезинде аарыг кижиге тускай эмнээшкин-херек деп көрүп каар болза, ол кижини-психиатрге чорудар уjurлуг.

– Депрессияны үезинде эмневес-болза, кандыг салдарга чедирип-болурул?

– Ындыг таварылгаларда организм-ге тургузуг талазы-биле багай өскер-лишкиннер тыптып болур. Хоочураан-депрессия чүрек-дамыр системаның-аарыгларын, семирер аарыгны, чигир-диабетиди тыгылдырар. Оон аңгыда угаан-медерелди баксырадып, иммунитетти кош-кадып, янзы-бүрү чидиг база хоочураан-аарыгларны өөскүдүп болур. Болганчок-ла-депрессияның чылдагааны-биле нарко-мания болгаш алкоголизм деп аарыглар-тыптып келир. А эң-не берге, кедерээн-таварылгаларда депрессия кижини амы-зынга четтинер чорукка чедирип болур...

– Бо чылдың Бүгү-делегейниң-ка-дыкшыл хүнүнүн «Депрессия: ажит-чажыт чокка чугаалажыылам» деп-кыйгыры дуза дилээр чугула деп-чүүлдү көргүзүп турар. Ынчангаш ни-итилеп тургустунган багай стерео-типти канчап ажып эртип алыр бис?

– Ийе, ниитилеп, депрессия болгаш-өске-даа психиктиг аарыглар-биле хол-башкан багай стереотиптер специалистен

дуза дилээринге шаптараазынны тургузуп-турар. Оон аңгыда тыва чоннуң сагыш-сет-килинде болуп турар өскерлишкиннерни, муңгаралын чоок-улузунга көргүспес, иш-тинге чажырар аажы-чаңының онза-чүүлү-база бар. Депрессия дугайында өг-бүлөзи, эштери, кады ажылдап чоруур өөрү, тускай-мергежилдиг эмчи-биле чугаалажыры-база-массалыг информация чепсектеринге, хөй-чон чыылган черге айтырыгны көдүрер-болза, бо бүгү багай стереотиптерниң-чидеринге, специалисттен дуза дилээринче-улуг идиг болур.

– Депрессияга таваржы берген-кижиниң чоок-улузундан кандыг дуза-херек болурул?

– Эгезинде, аарып турар чоок-кижиге-эртем-мергежилдиг специалисти-тып-бээр чугула. Депрессияга таварышкан-кижик дээш сагыш човап болур, ынчалза-даа аарыгже ооң-биле деңге шымып-болбас. Аарыг кижиге хөй шүгүмчүлелдиг-чүүлдер чугаалап турар өг-бүлелерде-депрессия онза таарымча чок эртер. Ынчангаш аарыг кижиге ооң байдалы-дээрге – ооң буруузу эвес, а тускай дуза-болгаш эмнээшкин херек айыыл-дыр деп-чүүлдү чедирери чугула. Чоок-кижиңерни-чааскаандырзын арттырбайн, ажыктыг-ажыл-херекче хаара тудуп, ооң болгаш-өг-бүлөңерниң амыдыралынче солун, эки-сеткип-сагыш хайнышкынын кириерин-кызыдар уjurлуг.

– Депрессия, кандыг-даа аарыглар-биле-дөмөй-ле, эмнээшкинниң орнунга-баш удур чайладыры белең болур. Аңаа-хамаарыштыр кандыг сүмелер-бээр силер?

– Кижик бүрүзү аңгы болур. Ынчангаш-шупту улуска дузалаптар чаңгыс сүме-чок. Ынчалза-даа психиктиг кадыкшылды-камгалаар, депрессиядан чайладып болур-каш ниити сүмелер бар. Ол дээрге кадык-амыдырал, доктаамап сула шимчээшкин-нер, ажылдаар болгаш дыштаныр үениң-езу-чурумун шын тургузуп алыры болур. Депрессияны хөгжүтпес деп бодаар болзу-вусса, эге дээрзинде стресстиг таварыл-галарны шыдажып эртип өөренип алыр-ужурлуг бис. Дуза дилээринден каян-даа-ыятпаңар, эмин эрттир хөй хүлээлге-күүседип чоруур улус стресс, депрессия-дээн чижектиг сагыш-сеткилдин багай-хайнышкыннарынга алзычал болур.

Уран ОНДАР чугаалашкан-Республиканың аарыгларга удур-кадыкшылга төвү.

ТЫВАЛААР ГАЛИНА ЛЕХЕР

Үрде көрүшпээн чаңгысклассчым Галина Лехер Дюссельдорф хоорайның аэропортунга уткуп аарга, амыраанымны чүү дээр... Үениң-даа маңгырын! Ооң-биле сөөлгү катап Тывавыс ССРЭ-ге каттышкандан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның үндезилеттингенинден бээр 90 чылын демдегеп турда, он ийи чыл бурунгаар Кызылга ужурашкан бис. Галям шоолуг-даа өскерилбээн, чүгле авазыңа дөмейи дам барып-тыр мон. Ол Тываның ырак булуну – Мөңгүн-Тайгаже канчап чеде бергенин тайыл-бырлаптайн.

1960 чылдарның төнчүзүнде Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурунга өске орус башкылар-биле кады Галының өг-бүлөзү көжүп келген. Ооң соңгу адазы хакас омактыг Иннокентий Павлович Угдыжеков бистиң школа-выска орус дыл башкылап, авазы Нина Егоровна Лехер школа-интернатка аштакчылап

турган. Кара чаңгыс орус дылдыг өөреникчи Галыны мен школага бир дугаар көрүп кааш-ла, ооң-биле таныжып алгаш, чоок эдержип, найыралдажы берген бис. Мен ону тывалап, а ол мени орустап өөредирин сүмөлээримге, күзелди-биле чөлшээрешкен.

Ооң авазы ийи харлыг оглу Витязын чөмгөрүп ийикпе ажаап-тежээп, аяк-сава, идик-хеп, шалазын чүп, аыш-чем кылып чайзырап-ла турар чүве. Чай кадында кезээде арыг-силиг, ээлдек-эвилең, хүндүлээчел Нина Егоровна номчуттунган-даа олар, ол Лев Толстойнуң «Дайын болгаш тайбыңын» база өске-даа классиктиг чогаалдарны билдингир, допчу тайылбырлай бээрге, бо бөдүүн ажилчын иениң хөй чүве билирин, билиглериниң делгемин кайгаар турдум. Ынчан Галының кады төрзөн дүңмазы саргыл, улуг карактарлыг Ваня Лехер чедиги класска өөренип турду. Оларның бажыңыңа чазык, мерген угааның, экиргек, томаанның Иннокентий Павлович башкы-биле бистиң төөгү башкылары Адыг Одучевич Хертек, Молдурга Бурушкакович Салчак хөлчөк найыралдыг хөөрөшкен ийикпе, азы ийи-бирни ижипкенде, литература болгаш төөгү талазы-биле изиг-изиг маргышкан олар чүве ийи.

Аваларывыстың дөмейи бис ийини улам чоокшупаштырган. Галының тыва дылга өөреничели кайгамчык болган – каш ай болганда арыг тывалаар апарган. Мугур-Аксы суурунгу улуг-биче чурттакчылары. «Бо орус уруг чоданы сый тывалаар апарып-тыр оо!» — дижип турар чүве. Каяа-даа, кажан-даа чорааш эскергеним – танывазы чоннуң дылын өөренип, дылдажы бээринге, ол чон сени дыка-ла хүндүлээр. Дириг чижек бо-дур – Галя Лехер! Орус, немец дылдарны тергип билир Галям ам Германияның Минден хоорайында он тос чыл чурттап чорза-даа, тыва дылын утпааныңа өөрүп ордум.

Бис ийиниң ортумаак бышкан билигнүң аттестаттарында бештер аразында чаңгыс дөрт деп демдек бар. Галының – тыва дылда, мээң – орус дылда. Орус дылда ол «дөрт»

демдээм омаа хоң болган. Чүге дизе школа дооскан дораан-на Томскиниң эмчи институтунга өөрени бээримге, орус дылды казыыр дөрт хамаанчок үшке дөңгүл-даңгып билирим илереп келген. Ам бо хүнге чедир орус дылды Москвада мен хөөкүй күженишкенин өөренип чор мен.

Аэропорттан Минден хоорайже иелээм поездиге олурупкаш, Тываның хөгжүлдизинге төлөптиг үлүүн киригеш, ам хүндүлүг дышта-нылгада база ам-даа ажылдап турар чаңгыс классчыларывысты, башкыларывысты сактып чордувус. Мугур-Аксынга чырык он бир шакка чедир кыпкаш, үш катап медээлээш, өжүп каарга, лаа азы дең кыпсып алгаш, дүнекиниң 3-4 шакка чедир номчуттунгаш, думчук, аас чаны кара хөө апарган эртен откуп кээп турганывысты Галя-биле сактып келгеш, караавыс чажын төгүлдүр каттыржып чор бис. «Мугур-Аксында байдал ам-даа ындыг» — дээримге, Галя бүзүрөвейи шаг болду.

Ынчаар-ла өөренип чордувус ийин. Мугур-Аксы школазы быжыг билиглерден аңгыда дыка-ла хөй чүвеге бисти өөреткенинге, школамга, башкыларымга, эш-өөрүмге үргүлчү мөгейип, четтиргенимни илередип чоруур мен.

Ол бүгү мээң школа соонда бүгү чуртталгамга дыка-ла херек болган. Ам бо хүнде-даа Галя мени утпайн, Германиязынче чалап бижик чорудуп тургаш, мынчаар кады хөөрежип орарывыс Мугур-Аксы ортумаак школавыстың, башкыларымның ачызы деп бодап чоруур мен.

Школа соонда мен Томск хоорайның эмчи институтун, а Галина Кызылдың башкы институтунуң физика-математика факультетин дооскан. Институтка Галина тергип эки өөренимшаан, Мугур-Аксынга дег, хөй-ниити ажилдарының идепкейжизи, беш чыл иштинде бөлүүнүң халажылга чок старостазы, студенттер чөвүлелиниң даргазы, Кызыл хоорайның комсомол комитетиниң бюро кежигүнү турган. Институтта Галина доозуп алгаш, математика башкылап, Кызылда СПТУ-1-ге комсомол организациязының секретарына ажылдап турду. Ооң соонда доосканы КГПИ-ниң комсомол организациязының секретарына, ВЛКСМ обкомунуң школалар харыылаар салбырының эргелекчизинге, Кызыл-Арыг дузалап школазынга директорлап ажылдаан. Кызыл-Арыгга бөдүүн башкыдан директорга чедир ажылдап тургаш, хакас омактыг Владимир Петрович Ахпашев-биле өг-бүлө тудуп, Игорь дээр бичи оолдуг болган. Галының өөнүң ээзи Владимир Тывага өскөн, Тес-Хемниң Самагалдайга школа дооскан болгаш, Хакасиязын эвес Тываныла мактап, чугаалааш турар тыва хакас болду.

Россияга Галының эң сөөлгү ажылы – Кызылда СПТУ-4-ке информатика башкызы. 1992 чылда Тываның күрүне университетиниң информатика салбырын бот өөредилге-биле дооскан. Оон Дрезден хоорайже өг-бүлөзү-биле көже берген. Ийи дээди эртемниг, дыл билир Галинам саадавайн-даа, Германияның бир заводунга хынакчы ревизорлап ажылдаан.

Зоя ДОНГАК,
Россияның журналистер
эвилелиниң кежигүнү.

(Уланчылыг).

Чогаалдар сайгарылгазы

БЫК ХОЮГЛААР

«Шын» солунуң редакциязынче бүгү Тываның барык-ла шупту кожуун-суурларын-дан хоочун-даа, аныяк-даа, шүлүкчүлөр, бижикчилер материалдарын, проза чогаалы болгаш шүлүктерин чырыдып үндүрери-биле чорудуп турары өөрүнчүг.

Ынчалза-даа чагааларны чазып номчуп оларга, ара-аразында бора-бүдүн кылдыр шорбалаан калбак чогаалдар, шүлүк чогаалының чурумчудуп доктааттынган дүрүмнерин сагываан, утка-шынар талазы-биле-даа «шүлүк» деп адаары безин берге шүлүктер бо-ла таваржыр.

Каас-коя домак-сөстү кандыг-даа дүрүм, чурум чокка чыскаап бадырыпкан одуруглар бүрүзү-ле шүлүк болбас. Калбак чогаалга бодаарга, ылаңгыя шүлүк чогаалының негел-дези шыңгы, улуг – сөс бүрүзү чиге туружунга турар болгай.

Чижек кылдыр бир шүлүктен көрээлиңер:

Авамга

Азарганчыг чажымдан-на,
күжүр авам
Чажым чыттап, тоолун ыдып
өстүрүп каан.
Холдарыңдан четтинипкеш,
салдынмайн
Оруун изеп, сүмөң дыңнап
өзүп келдим.

Кажан бир хүн эки хүннер
биске келир
Дузам кадып, холум сунуп,
чөлөңгил бооп,
Өөрүшкүнү өртемчейге
сөңнеп тургаш,
Чуртталгаңны өңнеп бээр мен,
бүзүрөп көр.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Бирги строфада үлегерлиг ие кижиле биле ооң дыңнангыр төлүнүң аразында харылзааны, ханы хандыкшылды илереткен. Бодаалдар эки, тода-даа болза, эге аяннажылга, ажык үннер аяннажылгазының (рифма) дүрүмү хажыттынып турар. Ийиги строфада база-ла аяннажылга сагыттынмаан. Оон аңгыда ийиги строфаның үшкү одуруунда «Өөрүшкүнү өртемчейге сөңнеп тургаш» дээн бодаалды канчаар билип алырып? Лириктиг маадыр өөрүшкүнү авазыңа эвес, өртемчейге сөңнеп тургаш, «Чуртталгаңны өңнеп бээр мен, бүзүрөп көр» деп иезинге даңгыраглап турар. Оода бо ыш-каш карактарга илдиге бээр частырыгларны эдип-чазап ап турган болза!

Бижип турар чогаалынче улуг дыка кичээңгей салбас база бижик демдектери ажыглавас бижикчилер база бар. Чижээ:

Хүн-Ноян Буян-Бадыргының чагыы

Чүдүлгө чок хоозун чоруур
кижилерден
Сүнезини безин ойлап дезип
чой баар
Сарыг-шажын чүдүлгөвис
кижи-бүрү
Чүдүп-сагып сүзүгүлгидиг
чоруур силер

Амыдырап-чуртталгаңар
харап көөр дээш
Кедээр шолбан сылдыс кылдыр
хуула бээр мен

Хүн-Ноян Өгбөңерни утпа
Араңарга чугаалажып

чоруур

Григорий КЫЛЫ

Бо шүлүк сес строфа-зынден төнчүзүңге чедир даа бижик демдээ ажыглап одуругларның эге аяннажылга база-ла хажыттынып турар демдектерин эдип ап болур чүве – ажык үннерни аяннажылга турары хомуданчыг.

Хөмчиим

Шапкын саарың шуптуу
Сеткилимниң аялгасы,
Шаандан тура эштип өскөн
Секпередир, аржаан Хөмчиим

Шынааларга, хову-шөлге
сугат бис
Саглаң сизген, салам тара
белзэн о
Сеткилимде ынчангы бир
Сергек, омак ажыл-ишчи
чонум ол

Хөмчиим унун дургаар каа
Хайыралыг авам чурту Бай-
Херелдиг хүн Мөңгүлөккө
шона ба
Хайнып үнер, ажыл ишчи
төрөп ч
Б. ДЕЛӨ

Бо шүлүктүн бирги строфа дөрт одуруу шупту сес ажык Ийиги строфада бирги, ийиги одуруглары он ийи ажык үннүгүшү одуругда тос ажык үннүгүшү строфада бирги одуруу ийигизи он бир, үшкү, дөрткүшү лар он ийи ажык үннерлиг. А сес ажык үннүгү одуруглары биле эгелеп алгаш, ийиги строфапарны шак-ла ынчээр доозар турган. Бир одуруу ийигизинде он, өскезінде он ийи үннерлиг апаарга, шүлүктүн үрелип, аян-хөөнү-даа баксар.

Чүгле аныяк, чаа эгеле руур эвес, домак-сөзү да берген улуг назылыг, хоочун авторларның шүлүктеринде үннер хөмчээлиниң болгаш айыткан частырыглар эвээш Шүлүк – чечен чогаалдык гереңгей хевирлериниң бири. Ону сонуургап, бижип шөң-руур чогаалдык кижилер дүлгалыг шүлүкчүлөр, чогаалчы биле ужуражыр, кичээл эрттүсүмө алыр арга чок-даа болза, күзели бар болза, номнарны чүп тургаш, боду өөренип ап Библиотекаларда ындыг эвээш эвес: С.Б. Пюрбюнюн «Чогаалчыларга дуза» (Кызыл-2014), Ю.Ш. Кюнзегешти «Аас чогаал кавайындан» (Кызыл-2014) дээди даа өске номнар бар. Бо ном чүгле шүлүктүн тургузуу эвес, чогаалының аңгы-аңгы жанрлар ажыктыг сүмелер, шииниң соо иштики хевирин канчаар уран кылдыр бижириңиз аргалары дазы-биле тайылбырлап бижээ.

Шынары чегей бижитти шүлүктер, калбак-даа чогаалды чырыттынмай чыдып бээр чыгааны-даа ол. Черле ынчаш азы солун-сеткүүл арнынга парлап биле чорудар чагааларын кал катап кичээңгейлиг номчуп, шүлүктерин ыяк хоюгладып ага бети дизе ажык үннер аяннажылгазын шыңгээдиң ап, ону хажыт оода-ла чүгээртедир эдип-чээр чорудары күзенчиг.

Эрес

Юбилей

ПОЛИТЕХНИКУМНУН 65 ЧЫЛЫ

Апрель 8-те Улусту чогадылга бажыңыңа
политехникумунун тургустунганын-
Бээр 65 чыл юбилейин демдеглээн байыр-
болган.

Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол киржип,
политехникумунун хоочуннарынга, амгы үеде ажилчын
болгаш студентилеринге байыр чедир-
профессинал-техниктиг өөредилге шугумунга
дарда ак сеткилдиг ажилы дээш техникумунун
хостуг хүрешке СССР-ниң спорт мастери
Чырта-оолович Оюну база РФ-тиң про-
фессинал-техниктиг өөредилгезиниң тергигини Галина
Лобанованы ТР-ниң Чазаның Баштыңының
бижин-биле шаңнаан. «ТР-ниң өөредилгениң
ажылдакчызы» атты директорунун өөредилге-
телиг ажил талазы-биле оралакчызы, РФ-тиң
профессинал-техниктиг өөредилгезиниң тергигини

Александр Леонидович Буланкинге тывыскан. Чазак
Баштыңының өөрүп четтиришкни бижин педагог-
организатор Урана Анай-ооловна Монгуш алган.

Техникумунун материал-техниктиг баазанын бы-
жыктырып, автослесарлыг мастерскаяны ажыдарыңа
деткимче кылдыр ТР-ниң Чазаның Баштыңы Ш.В.
Кара-оол 3 миллион 200 муң рубльдиң сертификадын
база тывыскан.

Тыва Республиканың ортума профессионал-
дыг өөредилге черлериниң мурнуку одурунда база
2010 чылда «Россияның мурнакчы өөредилге ал-
бан черлериниң» даңзынчы кирген Тываның по-
литехниктиг техникуму 1952 чылда республиканың
көдээ ажил-агыйыңа эргежок чугула трактористер,
механизаторлар болгаш чолаачыларны белеткээр
механизация школазы кылдыр тургустунган. 65
чылдарның дургузунда ук өөредилге чериниң ады
каш удаа өскерилзе-даа, көдээ ажил-агыйың 30 муң
чыгы специалистерин доостурган. №1 биле №11
профессионалдыг училищелерни Тываның политех-
никтиг техникуму кылдыр каттыштырган соонда, 13
аңгы мергепилдерге студентилерни белеткеп турар.
Бистиң корр.

Чаа номнар

«ХАМНЫН САЛЫМ-ЧОЛУ»

Апрель 7-ниң хүнүнде ТР-ниң Алдан-Маадыр
национал музейинге Тываның улустун
чылчызы, төөгү эртемниң доктору, эртем-
этнограф, хамнаашкын шинчилелиниң
институтунун «Хамнаашкынның
эртинези» деп аттың эдилекчизи, Нью-
Йорк эртемнер академиязының кежигүнү,
Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчызы,
Тываның дириг эртинези» деп бүгү де-
де хүндүлүг аттың эдилекчизи Монгуш
Хович Кенин-Лопсанның төрүттүнген
уткуштур «Хамның салым-чолу» деп
омунун таныштырылгасы байырлыг бай-
болуп эрткен.

Алдан-Маадырның концерт залыңа ТР-ниң Ча-
Кызыл хоорайның чагыргазындан, Культура
дан, Чогаалчылар эвилелиндан, Тываның
лыг болгаш социал-экономика тускай шин-
институтундан чалаткан аалчылар болгаш
ашкылары база сургуулдары келгеннер.

Омунун кол маадыры — авторнун кырган-ава-
сы хамының (ооң паспортта ады Хандыжап
на Куулар, шол ады Хам-Кадай) аар-берге
дун төөгүп бижээн.

Ың улустун артизи Станислав Ириль М. Ке-
ниның сөзүңге бижээн «Ыраажы хем» деп
алгаткан соонда, Алдан-Маадыр аттыг на-
зейниң директору Каадыр-оол Алексеевич
Монгуш Бороховичке мөгейип, четтиргенин
шаан, чылыг-чымчак сөстөр-биле байыр
чаа номнун таныштырылгасы ажыттыңган
ан.

Ом — хөй чылдарның ажилы. Тыва хамнар
тыг, ханы төөгүлүг. Хамнарны хүндүлөп
Хамнар дээр — ыраажылар, артистер,
ер, чогаалчылар, тоолчулар, шүлүкчүлөр,
ергеннер-дир» — деп, Монгуш Борохович

ТР-ниң куль-
тура сайыды Ал-
дар Тамдын. Кы-
зыл хоорайның
чагыргазының
даргазы Дина
Оюн, Тываның
улустун чогаал-
чызы Черлик-оол
Куулар, «Адыг-
Эзрен» аттыг хам-
нар ниитилелиниң
даргазы Кара-
оол Түлүшевич
Долчун-оол
база Хандыжап
Медикеевнаның
уйнуктары Мер-
ген Балыкаевич
Дагба биле Сер-
гей Даш-оолович
Куулар Монгуш
Борохович Кенин-
Лопсанга четтир-
генин илередип,
байыр чедирип,
белек-селектер,
боодал чечектер
болгаш кадактар
сөңнеп мөгейгеннер.

ТР-ниң улустун хөөмейжилери Андрей Монгуш
биле Игорь Көшкендей «Тыва өглер» деп ыры
бараалгаткан соода, «Адыг-Эзрен» ниитилелиниң хам-
нары Монгуш Бороховичиниң мурнунга орба-дүңгүрүн
диңмиледип, самнап, хамнап алганнар.

Монгуш Бороховичиниң өмүнээзинден чаа ном-
нарны ТР-ниң Чазаның Баштыңы Ш.В. Кара-оолга,
культура сайыды А.К. Тамдынга, Кызыл хоорайның
чагыргазының даргазы Д.И. Оюнга, Дээди Хурал
даргазы К.Т. Даваага, Кызыл хоорайның мэри В.Т.
Ховалыга, улустун чогаалчызы Черлик-оол Кууларга
дээш өскөлөргө-даа белек кылдыр тывыскан.

«Чорууңар чогул, үлө-херээр бүдүп чорзун!
Олча-омактыг болуңар! Аас-кежиктиг болуңар!» —
деп, Монгуш Борохович йөрээп чугаалаан соонда,
«Делегейниң дириг эртинези»-биле бүгү-ле чыгып
келген чон төөгүлүг чурукка тырттырган.

Эрес КОЛ.

«САЛЧАК ТОКА»

Россияның Маадыры, камгалал сайыды
Шойгунун эгелээшкни база Орус гео-
ниитилелдин акшаландырышыкыны-
«Тываның кайгамчыктыг кижилериниң
ыралы» деп дөрт бөлүк номнарны
че үндүрген. Оларның аразындан Сал-
чаканың 115 харлаанынга тураскаадып,
«Ток» деп номнун таныштырылгасы
йга кожунунуң Николай Өлзей-оол аттыг
ра өргээзинге эрткен неделяда болган.
1 таныштырылгасын чыылган чонга Бай-
унунуң улус өөредилге эргелелиниң даргазы,
публицист Радион Донгак кылган.

Ында «Тыва Республиканың алдарлыг баш-
эңгүлек» чечен чогаал каттыжышыкынының
сим-оол Сарыг-Донгак сөс ап:

ан Бай-Тайга кожунунуң Шуй ортума шко-
класска өөренип турган мен. Бир-ле катап
ичээли эртип турда, клазывыска ортума
ыг дарга киж кирип келгеш, бистиң-биле
сен, Башкывыс Тыва Чазавыстың баштыңы
ка Калбак-Хөрекевич деп таныштырган
таксымаар, хөглүг аажы-чангы чаштар
е улуг улустар ышкаш чугаалажыр, бөдүүн
ангы, чугаакырын эскерген мен. Улуг дар-

гага ужурашканым бүгү назынымда уттундурбас бооп,
чуруттунуп арткан. Бөгүн «Салчак Тока» деп чырыкче
үнген чаа номнун таныштырылгасы болуп тур. Мээң
бодалым аныяк-өскенге Тываның төөгүзүн шын билип
алырыңа, мөзү-шынар кижизидилгезинге өөредилги
болур дээрзинге бүзүрээр мен — деп чугаалаан.

Бай-Тайга кожунунуң төп библиотеканың хоочун
ажылдакчызы Минчеймаа Ооржак мынча дээн:

— Бөгүн кожунунуң Николай Өлзей-оол аттыг куль-
тура бажыңыңа чон чыгып келген. «Салчак Тока» деп
чаа номнун таныштырылгасын кылып турар-дыр бис.
Бо номну номчуп сайгаргаштың, ылаңгыя Тываның
күрүне университетиниң төөгү факультетиниң
студентилериниң өөредилгезинге ажыглаар бирги
чергениң сүмелекчизи деп үнелээр-дир мен.

«Салчак Тока» деп номнун авторлары Ч.М. Мол-
леров, А.А. Самдан, Ч.Ч. Норбу, М.А. Күжүгет оларга
Бай-Тайганың номчукчулары өөрүп четтиргенин илере-
дип чугаалаан. Таныштырылганың түңнелинде Салчак
Токаның 115 харлаанынга тураскааткан Бай-Тайга
кожунуң Хертек Тойбу-Хаа аттыг уругларның чурулга
школазынга эрткен чурук мөөрейиниң тиилекчилери
Агния Момбей-оол, Комбу Сагды, Таймира Хертек,
Ай-Херел Алтыла оларны хүндүлөп бижиктер болгаш
өртектиг белектер-биле шаңнаан

Көк-оол САЛЧАК.
Тээли суур.

Куулар УЛУ

ХАННЫНГ ХАЙГА УДУР КИЛЕҢ

Шүлүглел

(Төнчүзү. Эгези №38
«Шында»).

4.

Боттарының төлдеринге
Бодап деңнээр кээргел чок
Өлүрүкчү ийи шулбу
Өрээлди оон өртедикен...

Элээн болган. Хуюксуг чыт...
Элээр кожа долгай каапкан.
Шагдаа келгеш, ажыдыпкан.
Шалада дөрт мөчү сооган...

Олер бөлүк. Өрттүн шерии
Ол-ла дораан сөктүп келген.
Изии-биле шалып-дүрген
Истеп сүрүп кирипкеннер.

Өлүртүп каан өөдежок
Чүдек эрниң холбашканы
Өлүрүкчү херээженни
Сүме-биле тудуп алган.

Идик-хепте ханның изи
Ийи-бир-даа халытпайн,
Тырый шапкаш туруп бээрге,
Дылы сынып, өчүүн берген.

Ажыл-хожул кайда-даа чок,
Арагачы, туразы улуг
Коргунчуг бак ийи аза
Хоругдалче ам-на кирген.

Ханның дерзии өлүрүүшкүн
Кара чоткан казыргы дег,
Тыва чурттун багай адын
Дыргын кылдыр тардыпкан.

5.

Өске киж ашаан хунаап,
Амдажааны ыядыг чок
Өзү кара херээженниң
Арын-нүүрүн чүү дээр бис?

Бурун тоолда —
шулбу дээн-дир.
Эрни болза —
шулбус дээр бис.

Буступ дүшкен төре багы
Эргилдениң чуду бо-дур.

Бузут суксун ажыг хоран
Арагаже дүлнү берген
Буктуг багай кижилерниң
Аарыг чолу — хөйүнүң чогаа.

Чоннун ишти-хөөнүнче
Чоокшулап кирип чадаан
Эрге-дужаал тутканнарның
Эктин чүү күш сый баскан?

Коррупция холдарында
Коштунчупкан хаялар дег,
Чоннун изиг чүткүл-соруун
Соодур базар улуг ХАЙ-дыр.

ХАЙ деп чүл ол? Шулбу-кижи
Кара нүүрүн эки кижээ
Каразыг чок бүдүү дөгөл,
Кармазын казып чири-дир.

2-де:

Кудумчуда улчуп чоруур
Ниитиниң бачыт хуузу
Ийи-чаңгыс тоянчыдан
Куттупуп кээр хилинчээ-дир.

3-те:

Хомудалдыг кижилерниң
Коррупция ХАЙЫНГА удур

Ала-чайгаар дештип үнер
Албыс-диирең иттири-дир.

4-те:

Ниитиге айыылдыг ХАЙ
Иштивистен дештип үнер
Бужар думаа хамчыы ышкаш
Буктуглардан халдавыр-дыр

«Бужар думаа үезинде
Дойлаашкын» деп шиизинде
Пушкинниң чагыгларын
Тоовастан кончуувусту!

Саарлыкчылар шайлаар чери
Артында-ла «Мираж».

«Мираж»...

Саарыгда бырпаңнашкан
Агайларның чанагажын...

Арыг ханныг тывалар бис
Арагаже эштип кирген —
Орук-чирик озал-ондаа
Оон көвей өлүм-даа чок...

6.

Өвүрге мен
дыңнаан-дыр мен,
Шеригже баар аныяк оол
Өнде дузун бузуп хойлааш.
Черге кагбайн
шыгжап чоруур.

Төрзэн черниң хайыр-дузун
Ыдык күштүг камгалал деп,
Төрзэн чоннун сүзүү сиңген
Ында быжыг бүзүрел бар.

Эдегейниң дагларында
Өрт чивес дагның дүгү
Эртинелер эң-не дээди
Өртээ турбас байлаавыс-тыр.

Өртке удур шериг чокта,
Ол бажың хүл бооп арткай.
Өөдежок дерзиилерге
Оон-даа улуг яла онаар.

Күрүнениң күштүг арны
Моортан безин
көстүп кээр-дир.
Хулиганнарга сагыш чоап
Болчур чүве тыппас-тыр мен.

Ханныг хайга удур килең
Чаңгыс менден үнген звес,
Хамааты чон дерзиidelге
Чаннп көрбээн туружу-дур.

...

Тыва тоолдарда кускунну
чүве эндевес хам куш дээр.
Ужур билир киж Ах-Довуракка
ол хүн айыыл болур бажыңның
кыры-биле кускун эдип эрте-
нин көргеш. «улуг аксың ыңай
кыл, улуг кудуруун бээр кыл»
деп тейлеп чугаалаар ийик.
Хензиг-ле чүведен хай тайлып
эрте бээр.

Лопсан Түптең башкы тибет
дылда «Кускун судуру» деп
ном барын меңээ чугаалаан
— К.У.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

• Байыр чедирини

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

2017 чылдың апрель 11-ниң хүнүндө 10 шактан 12 шакка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада Истелге эргелелиниң удуртукчузунуң бирги оралакчызы Геннадий Сергеевич Кюрю Эрзин кожунунуң Эрзин суурунун Дружба кудумчузунуң, 44 дугаарлыг бажыңыга хамаатыларны хүлээп алыр. Хүлээп алыр чери Эрзин кожунунуң истелге килдизи.

2017 чылдың апрель 13-түн хүнүндө 10 шактан 13 шакка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада Истелге эргелелиниң удуртукчузу Андрей Ев-

геневич Потапов Кызыл хоорайның Горная кудумчузунуң, 28 дугаарлыг бажыңыга хамаатыларны хүлээп алыр. Хүлээп алыр чери Кызыл хоорайның истелге килдизи.

2017 чылдың апрель 27-ниң хүнүндө 10 шактан 13 шакка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада Истелге эргелелиниң удуртукчузу Андрей Евгеньевич Потапов Каа-Хем кожунунуң Сарыг-Сеп суурунун Енисейская кудумчузунуң, 28 дугаарлыг бажыңыга хамаатыларны хүлээп алыр. Хүлээп алыр чери Каа-Хем кожунунуң прокуратуразы.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Сарыг-Сеп ортумак школазын 2004 чылда дооскан Кежик Каң-оолович КУУЛАРНЫҢ адынга тывыскан 17АБ 308453 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

АК-ЛА ЧЕМНИГ «АРЖААН» БУДУРУЛГЕ

Аржаан аттыг бүдүрүлгениң Ак-ла чеми арбын, элбек Кефир, творог, сметана, сүт Кедергей-ле чаагай, тодуг. Өртектери улуг эвес, Өргүн чонга таарымчалыг. «Сайзыралда», ТВЦ-де (№30 салбырда) Садып турар, далажыңар! Аккыр сүттен кылган чемнер Аапыңарга албан турзун, Үнген-кирген чонуңарга Үргүчү-ле салып чоргар.

Амбир
компаниязы

«СоңгаЭжикМашина» АКЦИЯ!

Кол шаңнал –
АВТОМОБИЛЬ

- 1 10 муң рубльден өрү өртөмүш бир-ле чүвөдөн садып ал
- 2 ampir17.ru сайтка бүрүткөдип ал
- 3 Автомобиль болгаш еске-даа шаңналдарны алыр арганы ал

«СоңгаЭжикМашина» акцияның организаакчызы хууда сайгарлыкчы А.А. Бузмаков. Акцияны эрттирериниң үе-хуусаазы 2017 чылдың март 10-дан декабрь 15-ке чедир. Акцияның дугайында, ону эрттирер дүрүмнериниң, белектер санының, оларны алыр чериниң, үе-хуусаазының болгаш чурумунун дугайында тодаргай медээлерни ampir17.ru сайтыдан көрүп ал болур. Акцияның кыска негелделерин 8(39422) 2-30-62 телефон дамчыштыр айттырып болур.

Адреси: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың 151.
Тел.: 8(39422)2-30-62, 8905-920-48-48.

- Окна ПВХ;
- Аллюминиевые двери;
- Остекление балконов, лоджий;
- Фасадное остекление;
- Жалюзи, рольставни;
- Автоматические гаражные секционные ворота;
- Межкомнатные и стальные двери;
- Натяжные потолки;
- Лестницы;
- Торговое и холодильное оборудование;
- Шкафы-купе. сайт: ampir17.ru

солунуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 16017 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 486

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы – 2-17-91.
Секретарь А.А. Эртин – 2-30-69, тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИТЕРИ:
Никител-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. С.Ө. Ооржак),
Экономика, үлетпур болгаш медээ ажал-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол),
Социал айттырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг),
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак),
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба,
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык,
Нийти телефон – 2-30-69. Солун калбейн барганда, 3-14-64 телефонга долгаар.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанчыл Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шына солуну»
2012 чылдың декабрь 3-тө бүрүткөзүн
хөрөнчелдиг дугавы – ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-га парлаган
(Кызыл, Шетинин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлагтылган материалдарын
торпарының бодалдары редакцияның туургу-
дүүлүкчү барып болур. Айттылган сандары
еске-даа фактылары, дыңкадылары дээш азыра
боттары харылзаар.

Чалдылган индекс хуу кыжылары – 11530.
органдакчылары – 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 3 парларга ама,
Номери парлагган дугавы,
графи азуулар – 21.00, төрө азырада – 18.00

Бистиң эргим, ынак ава-
выс, угбавыс, чаававыс, кат-
иевис, кунчуувус, хөй санныг
ажы-төлүнүң, уйнуктарының
кырган-авазы **Сенди-Сүрүн
Бады-Байыровна ОНДАР**
апрель 12-де 90 харлаар. Ол
хөй шаңнал-макталдарның,
Күш-ажылдың хоочуну аттың
болгаш Даа кожунунуң 250
чылдыг медальдың эдилек-
чизи. Ийме суурнуң хүндүлүг
эне чурттакчызы.

Эргим ававыска төрүт-
түнген хүнүн таварыштыр
быжыг кадыкшылды, узун
назынны, буян-кежикти сеткиливис ханызындан күзөв
дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

90 чылды чурттап каары

Тоолда дег эвес болгай.
Төөгүнүң эргилдезин
Дөгөрезин чурттап эрткен.
Ававыстың аажы-чаңы
Аажок топтуг томаанныг-даа,
Уруг-дарыын аттынмас-даа,
Угаадылгы чагып сургаар.
Ажы-төлү арбан ашкан,
Аажок эки чурттап чоруур.
Амгы шагның магалыыңга
Ававыс-даа өөрүп чоруур.
Төрүттүнген хүнү-биле
Дөгөревис байыр тудуп,
Кадыкшылды, өөрүшкүнү
Катап-катап күзөдөвис.

Уруглары, дуңмалары,
күдээлери, кенээттери,
уйнуктары.

КУНЧУУМГА

Кедергей хөй ажы-төлүң
Хепти-сынны даарап чор
Алгы-кежин ууштап чор
Азырап каан мээң кунчу

Тараа соктаар, токлап ч
Даады-ла кадыг ажыл,
Ундаравайн, кылып чор
Уруг-дарыын өстүрүп ка

Күдээлерин, кенээттери
Хүлээп аары хүндүткө
Ажы-төлгө хумагалыг,
Авыралдыг мээң кунчу

Уруг-дарыың мурнунда
Узун назын күзөдим.

Ажы-төлүң аразыңга
Ам-даа хөй чыл чуртта
Улуг керни Ирини

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17.04.1201004.287, из земель сельскохозяйственного назначения, находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Бурен-Хем, на 6090 метрах северо-восточнее от с. Бурен-Хем, место Суглуг-Ой, с общей площадью 2000000 кв. м., разрешенное использование — скотоводство.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Управляющая делами Администрации района
Г.А.Куу

Өл ааржы (божа) хүлээп тур бис.
Харылзажыр тел: 8-923-385-4535.

Вавилин ээтпээнде (Вавилинский затон) 9 км чери
асфальтылыг орук чоогунда ийи кожа 8-8 соток деп-де
черлер садып турар. Бирээзин херимнеп каан. Ийи а
кылдыр-даа садып болур.

Документилери бар. Тел.: 8-923-552-2148.